

АҚЛИЙ ИМКОНИАТИ ЧЕКЛАНГАН ЎҚУВЧИЛАРНИ ПРЕДМЕТЛАРНИ ЎРГАНИШДАГИ АМАЛИЙ ФАОЛИЯТИ

**ЖДПИ Махсус педагогика кафедраси
ўқитувчиси Назарқосимов Қаршибой**

Аннотация:Мақолада муаллиф томонидан ақлий имконияти чекланган ўқувчиларни билиш фаолиятидаги ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, фикрлашини тарқоқлиги, предметларни белгилари асосида таҳлил қилишда муаммалликни етишмаслиги ва уларни ўрганишда амалий фаолиятларидаги муаммолари юзасидан фикрлар ёритилган.

Таянч сўзлар ва иборалар:

Таҳлил- воқеликни билиш учун зарур бўлган асосий ақлий операциялардан биридир.

Объект – предмет

Субъект - шахс

Ёрдамчи мактаблар – ақлий имконияти чекланган ўқувчиларнинг таълим муассасаси.

Идрок – бу воқеликни онг остида қабул қилиб олиш, кўра олиш, билиш фаолияти.

Тафаккур – онг остида фикрларни жамланиши, анализ- синтез қилиш орқали маълумотларни қабул қилиш қобиляти.

Сезги – атроф мухитдан маълум бир маълумотларни қабул қилиш.

Ривожланишига кўра ақли имкониятлари чекланган болаларнинг сезги ва идрок хусусиятлари уларнинг тафаккури, нутқи ва бошқа психик жараёнларнинг ривожланмаганлиги билан яқин алоқада бўлади. Ўтилаётган ўқув ва бошқа материалларни дастлабки идрок этиш асосида таққослаш энг содда умумлаштиришлар амалга оширилади. Шундай бўлса ҳам ўқитувчи томонидан мавзуларга ёки ўтилганларга оид саволлар орқали ўқувчиларнинг идроки, тушиниш даражалари аниқланиб борилади. Айрим ўқувчиларда идрок этишдаги ўзгаришлари туфайли, улар айрим нарса, ҳолат, воқеларни бошқалари билан таққослайдилар. Улар орасидаги боғлиқликни ўзларининг тушуниш нуқтайи назари асосида топадилар ва таҳлил қиладилар. Лекин биз улар ҳақида шу фикрларни айтиб ўтганимиз билан, бу ақли заиф болалар учун предметларни белгилари асосида таққослаш, улардаги боғлиқликни бири-бирига боғлаш каби бир қатор жараёнларнинг мураккаблиги билан ажралиб туради. Чунки ақлий имконияти чекланган болаларда психологик жараёнлардан бири бу–тафаккурнинг етарли даражада ривожланмаганлигидир.

Аслида болаларнинг тасавури билимларни эгаллашда сезги босқичидан тафаккур босқичига ўтадиган боғловчи кўприк бўлиб, болаларда тушунчалар ва билимларни шаклланишида назарий ва амалий асос вазифасини бажаради.

Шу ўринда шуни айтиб ўтиш лозимки, ақлий имконияти чекланган болаларни ўзларининг ақлий ва жисмоний, рухий ривожланиш хусусиятларидан келиб чиқиб, тасвурнинг юзакилиги, манбаларга бой эмаслиги, аниқликни етишмаслигини ҳисобга оладиган бўлсак, таълим – тарбия жараёнида тузатиб боришни таққоза этади. Кўпинча бу нуқсонликлари туфайли ақлий имконияти чекланган ўқувчилар бирон бир предметни таҳлил қилишда, уларни белгилари асосида умумлаштиришда, таққослашда хатоларга йўл қўйишадилар

Шунингдек бирон бир предметни ўрганишда белгилари ёки шаклларига қараб ажратиб бериш масалаларида ҳам бир қатор қийинчиликларга учрайдилар. Албатта ақлий имконияти чекланган болалардаги бундай қийинчилик ҳолатларини келиб чиқиши бу ўз-ўзидан юз берадиган ҳолат эмас, балки, улардаги ички фикрлашни етарли эмаслиги, предмет ва жисмларни белги ва хусусиятлари ҳақида етарли билим, тушунча, ҳамда керакли маълумотларга эга эмаслигидир. Шунинг учун ҳам ақлий имконияти чекланган ўқувчилар предметларни ўрганишда, уларни таҳлил қилиб беришда юзаки ёндашадилар. Натижада бу тоифадаги болалар ўрганилаётган предметни таҳлил қилиш орқали уни барча белгиларини, қисм ва бўлақларини етарли равишда очиб беролмайдилар. Бу эса ўрганилаётган турли нарсалар ва предметлар юзасидан керакли тушунча ҳамда билимларни ололмаслигига сабаб бўлади.

Келинг ёрдачи мактабларнинг иккинчи синф ўқувчилари учун қандай билим қийматига эга амалий ҳаракатлар ва ўқувчиларнинг турли муоммоларини ҳал қилиш учун ушбу ҳаракатларнинг натижаларидан қандай фойдаланишларига

Эътибор қаратайлик. Нисбатан оддий вазифа – бу мавзунини таҳлил қилишдан бошлаймиз.

Таҳлил – воқеликни билиш учун зарур бўлган асосий ақлий операциялардан биридир, ходиса ва нарсаларни таҳлил қилиб, қисмларга ажратишдир.

Ўқувчилар томонидан дарсларнинг турли босқичларида: предмет ва ходисаларни идрок этишда, уларни қайта эсга туширишда, улар ҳақида фикр юритишда ва бошқа таълимий жараёнларда таҳлил этиш усуллари қўлланилади. Биз ушбу ёритаётган манбамизда ақлий имконияти чекланган ўқувчилар ўз атрофидаги дунё ходисаларини таҳлил қилишларини ҳолатини кўриб чиқмаймиз. Аксинча, келинг муаммони торайтирайлик ва уни кўплаб саволлардан бири – объектларни ёки бирон бир предметни қандай таҳлил қилиш ҳолатини ўрганиш билан чеклайлик. Яъни ушбу масалада ўқувчиларни предметларни таҳлил қилишнинг ўзига хос хусусиятлари ва муаммоларини ўрганиш белгилаб олинади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, объект ёки предметнинг кўргазмалик шароитида ўқувчилар томонидан, уларни амалий ҳаракат фаолиятлари томонидан бажарилган иш ва буни натижасида олиб борилган таҳлил ўз ўрнида экспериментал тадқиқотга бўйсиндирилади. Юқоридаги

фикрлардан келиб чиққан ҳолда, ақлий имкониятлари чекланган ўқувчиларни объект ёки предметларни амалий ҳаракат фаолиятлари орқали предметларни таҳлил қилишни ўзига хос хусусиятларини намоён қилишини ўрганиш мақсадида Москва шаҳридаги ёрдамчи мактабларнинг биридаги 2-синф ўқувчилари билан ўтказилган махсус амалий тажриба жараёни ўтказилган (В.Г.Петрова.”Практическая и умственная деятельность детей олигофренов” 1968 г.). Ушбу ўтказилган тажриба жараёнига асосланган ҳолда ҳамда ақлий имконияти чекланган ўқувчилар билан олиб борилган кўп йиллик таълимий ишларимиздан олинган назарий ва амалий тажрибаларимиздан келиб чиққан ҳолда ушбу мавзунини ёритмоқчимиз.

Тажриба учун унча катта бўлмаган кўзикорин шаклига ўхшаш пласмассадан ясалган туздон олинди. Туздонни саккизта тешикдан иборат буралиб очиладиган қизил рангдаги шляпага шаклига ўхшаш қопқоғи бор. Туздоннинг силлиқ жигарранг оёғи бўлиб, унга майда озиқ-овқат тузи солинган.

Ўтказилаётган тажрибада иштирок этаётган ўқувчиларнинг ҳар бири, аввало оддий вазифани бажариши, яъни кўз олдингизда ўрганилаётган объектни мустақил равишда фикрлаш асосида оддий таҳлилни ўтказиши лозим. Ўқувчиларга кўзикорин шаклдаги туздонни қўлига олиш ва уни текшириб кўриш тақиқланмаган, аммо улар ўрганилаётган предметни кизиқиб, қўлига олиб кўришни тақлиф ҳам қилмаганлар.

Предметларни кўздан кечириш уни белгилари ва қисмларини ўрганиши мураккаб жараён ҳисобланади. Айниқса ақлий имконияти чекланган ўқувчилар учун бу масалани муаммоли томонлари кўпроқ бўлиши мумкин. Бу ўринда бу ўқувчиларни предметларни таҳлил қилиш асосида билиш фаолияти ҳақидаги ўзига хос хусусиятлари юзасидан қуйидаги фикрларни айтиб ўтмоқчимиз:

-ривожланишида ақлий имкониятлари чекланган болаларда кузатувчанликни етарли эмаслиги сабабли, предметларни белги ва хусусиятларини тўлиқ очиб бераолмайдилар.

-предметларни ўрганишда билдирилган фикрларда ўзаро боғлиқлик етишмайди,

-бу тоифадаги болаларда сўз бойлигини етарли эмаслиги натижасида предметларни белгилари бўйича тўлиқ изоҳлаб очиб бераолишмайдилар.

-предметларни қисмларга ажратиш, йиғиш ва уни қайта шакллантиришга имкониятлари етарли эмас.

-ақлий имконияти чекланган ўқувчилар ҳаракатларида фаолликни ва интилишни чегараланганлиги ўрганилаётган предметларни мустақил равишда таҳлил қилишмайдилар, катталарнинг ёрдамида таҳлил қилганда ҳам айтилган топшириқни тўлиқ тушуниб етмайдилар.

- ўқувчиларни ўзларини билиш фаолиятидаги хусусиятларидан келиб чиқиб, предметларни кўздан кечирганда, шундай юзаки кўздан кечириб, қаноат ҳосил қилишадилар.

- амалий иш ҳаракат жараёнида ўқувчилар эса, бир мунча предмет билан танишишга чуқурроқ ёндашишга ҳаракат қилишади, бу ўринда билиб олишда катталарни ёрдамига таянишига ҳам ҳаракат қилишади.

Ўтказилган тадқиқот жараёнида ақлий имконияти чекланган болалар кўзиқорин шаклдаги туздон билан танишиш орқали саккизта амалий ишни бажаришган. Бу ҳаракат фаолиятларининг ҳар бири ўқувчиларга таҳлил қилинаётган объектнинг хоссаларидан бирин кашб этишга ёрдам бер ади. Олиб борилаётган иш жараёнида барча ҳаракатларнинг ягона вазифаси – объектни амалий томондан таҳлил қилишга қаратилган эди.

Ягона мақсад билан бирлашган барча ҳаракатлар мажмуини ўқувчиларнинг амалий фаолияти деб ҳисоблаш мумкин. Қуйида 2-синф ўқувчиларининг кўзиқорин шаклдаги туздонни белги ва хусусиятлари билан танишиш мақсадида бажаришган амалий ҳаракат фаолиятларини мазмуни билан таништириб ўтамиз. Ўқувчилар томонидан бажарилиши лозим бўлган амалий иш ҳаракатлари қуйидагилардан иборат;

1. Дастлаб ўқувчилар текшириб кўриш учун кўзиқорин шаклдаги туздонни кўлоғини атрофида силкитиши керак. Улар шитирлаган товушни эшитгач, кўзиқорин шаклдаги туздонни бўшэмаслигини, унга бирор нарса солинганини айтиш мумкин эди.

2. Кейин ўқувчилардан кўзиқорин шаклдаги туздонни айлантириб, шляпага ўхшаш томонини пастга қаратиб, бир парча оқ қоғозни устига силкитишини айтишди. Сўнгра бу иш ўқувчилар томонидан бажарилганда, тузнинг бир қисми қоғозни устига тушди. Шу тариқа ўқувчиларнинг диққати туздонни шляпага ўхшаш қопқоғинини хусусиятларига қаратилди. Яъни шляпа шаклдаги қопқоқда тешиқлар борлигига ўқувчилар диққати жалб қилинади.

3. Сўнгра ақлий имконияти чекланган заиф ўқувчилардан кўзиқорин шаклдаги туздонда қанча туз борлигини кўрсатиш сўралади. Аслида кўзиқорин шаклдаги туздонда қанча туз борлигини тахмин қилиб бўлмаслиги, ўқувчилар ишонч ҳосил қилиш учун бу мумкин эмаслиги, чунки, туздонни ясалган материалга кўра уни ичига солинган нарса (туз) кўринмаслигини ўқувчиларга тушунтириш лозим.

4. Навбатдаги амалий ҳаракат ишида кўзиқорин шаклдаги туздонни қопқоғини олиб ташлаш таклиф этилди. Бунга тегишли ҳаракатлар бажарилиб, ўқувчилар томонидан кўзиқорин шаклдаги туздонни шляпа шаклдаги қопқоғи буралиб, ечилиб, оёғидан ажратилади.

5. Ўқувчилар билан тадқиқот ишини давом эттирилган ҳолда, ажратиб олинган туздонни қопқоғини оқ қоғозга кўйиб, қалам билан атрофини чизиб олиш айтилди. Шу асосида кўзиқорин шаклдаги туздонни шляпа шаклдаги қопқоғини оёғини шаклини ўқувчиларга билиб олиш таклиф этилди ва шунга оид иш фаолиятини бажариш учун ўқувчилар тайёрланди.

6. Амалий ҳаракатнинг навбатдаги бажариладиган ишда ўқувчилар албатта, кўзиқорин шаклдаги туздонни оёқ қисмини бир неча марта кўздан

кечириб кўриши лозим. Шу иш жараёни асосида ўқувчилар туздонни усти силлиқ эканлигини билиб олишади.

7.Олиб борилаётган навбатдаги амалий ҳаракат ишида ўқувчилар туздонни оқ қоғоз устига қўйишади ва уни оёқ қисмини қалам билан айлантириб чизиб чиқишади. Бу эса уларга кўзиқорин шаклдаги туздонни оёқ қисмини шаклини аниқлаб, билиб олишга ёрдам бериши мумкин.

8.Бажарилаётган амалий ҳаракат ишининг кейинги босқичида берилган топшириққа асосан ўқувчилар кўзиқорин шаклдаги туздонни баландлигини чизғич билан ўлчадилар. Ушбу бажарилган амалий ҳаракат асосида туздонни баландлиги ҳақида тушунчага эга бўлишди.

Ушбу ўтказилган тажриба иши (экспремент) шундай ташкил этилганки, предметларни белгиларини ёдлашга ҳам, нима қилш кераклигини аниқ эслаб қолишга ҳам ҳеч қандай куч сарфланмаган. Кўрсатмалар бирин-кетин қабтий белгиланган кетма-кетликда таклиф этилган саккизта вазифага бўлинди.

Амалий иш фаолияти жараёнида белгиланган топшириқлардан бири бажарилгач, ўқувчи кейинги топшириқни бажаришга киришди. Шундай қилиб, ўқувчи тажриба ўтказиш иши жараёнида тажриба ўтказувчи томонидан айтилган топшириқларни у айтгандек бажаришга ҳаракат қилди.

Ҳаракатлар, предметни текширишида, қайсики, текширишларга боғлиқ ҳолда ўзининг йўналиши бўйича турли хил ҳолда намоён бўлади. Уларнинг баъзилари кўргазмаликда кўриш идрокини ташкил этишни, объектнинг маълум бир аниқ бўлган белги хусусиятларини очиб беришга йўналтиришни мақсад қилган. Шундай қилиб, тахмин қилинишча, агар ўқувчи амалий иш жараёнида кўзиқорин шаклдаги туздонни қопқоғини юқори қисмдаги тешикларни сезмаса, бунда туздонни пастга угириб ва ундан бир қисм тузни тўкиб ташласа, у албатта бунга эътибор беради. Бундай ҳолда ҳаракатнинг ўзи кўз билан идрок этиб бўлмайдиган объектдаги бирор нарсани очиб бермайди, балки бу объектнинг ўзига хослигини кўришга ёрдам беради.

Объектни ўрганишда, ўқувчи томонидан бажарилиётган бошқа баъзи ҳаракат фаолиятлари, шундай имкониятлар яратиш мумкинлиги, қайсики кўриш йўли орқали идрок этиб, аниқлаб бўлмайдиган айрим хусусиятларини билиб олишга ёрдам беради. Мисол учун, кўзиқорин шаклдаги туздонни қопқоғини бураб ечиб олинмаганда, уни бошқа бўлакка ажратиш мумкин эмас деган тасаввур ақли заиф ўқувчиларда пайдо бўлиш мумкин эди. Амалий иш жараёнида ўқувчилар ўзларининг ҳаракат фаолиятлари орқали туздонни қопқоғи ечиб олинишини билиб олишди. Ўтказилган ҳаракат иш фаолиятларида айримларининг натижалари таҳлил қилинаётган объектнинг хусусиятлари ҳақида тўғридан-тўғри хулоса чиқаришга имкон берган бўлса, бошқа ҳаракат фаолиятларининг натижалари эса янги хусусиятни кашб этишга олиб келадиган мулоҳазалар юритишга олиб келиши мумкин. Жумладан, ўқувчилар томонидан кўзиқорин шаклдаги туздонни баландлигини ўлчашга оид ҳаракат фаолиятларининг натижаси, туздоннинг баландлиги ҳақида бевосита маълумот берди. Яъни ушбу ҳаракат фаолият жараёнида ўқувчиларнинг ўзлари айтилган ҳаракатларни бажаришди, туздонни

баландлигини ўлчаниб, аниқланди ва бу ҳақида керакли маълумотга эга бўлишди.

Агар ўқувчи кўзиқорин шаклдаги туздонга қанча туз солинганини кўрсата олмаса, бу уни тузни бу туздоннинг деворлари орқали кўриш мумкин эмас деб ўйлашга, фикрлашга олиб келиши керак, чунки туздоннинг деворлари шаффоф бўлмаган материалдан ясалганлиги учун унинг ичидаги тузнинг қанча миқдордалигини билиш уларга бир мунча муаммодир. Бу ерда ақлий имконияти чекланган

ўқувчилар кўзиқорин шаклдаги туздонни деворлари хира ва тўқ рангдаги пластмасса материалдан ясалгани учун, ичида қанча туз борлигини билмаганлигини ҳис қилиш лозим.

Таъкидлаш лозимки, ўқувчилар тажриба ўтказиш жараёнида у ёки бу ҳаракат фаолиятларини қандай мақсадда амалга оширишлари кераклиги ва унинг фаолияти натижаси умуман нимага қаратилганлиги тўғрисида махсус тушунтиришлар олмаган. Лекин барча ўқувчилар ғайриоддий вазифаларни бажонидил қабул қилишга, сидқидилдан катта қизиқиш билан амалий ҳаракат фаолиятларини бажаришга ҳаракат қилишди.

Тажриба, синаб кўриш вақтида ривожланишида ақлий имкониятлари чекланган ўқувчиларнинг белгиланган предметни ўрганишдаги амалий ҳаракатларининг ўзига хос бўлган томонлари юзасидан баъзи фикрларни ёритмоқчимиз.

Бу тоифадаги ўқувчиларни қанчалик даражада бу ишга ёндашган, предметни кўриб чиқишган, қилинган ишларни таҳлил қилиб, тажриба иш жараёнини атрофлича кўриб чиқайлик.

Эслатиб ўтагимиз, биринчи топшириқ ўқувчиларни предметни мустақил равишда таҳлил қилиш вазифаси олдига қўйилди, ҳамда бунинг устига предметни уларга олиш таклиф қилинмаган, ва бу иш уларга тақиқланмаган ҳам эмас. Аниқланишича, ўтказилган тажрибалардан маълум бўлдики, иштирок этган ёрдамчи мактабнинг йигирма нафар 2-синф ўқувчиларидан атиги тўрт нафар ўқувчи, кўзиқорин шаклдаги туздонни қўлларига олиб, турли йўналишларда айлантиришган ва яхшироқ кўриш учун юзига яқинлаштирган. Ўқувчиларни кузатув иш жараёнида бир нафар ўқувчи бир неча марта ушбу туздонга эътибор қилиб, уни кўриб чиқишга ҳаракат қилган. Ўқувчилар томонидан бажарилган ҳаракат фаолиятлари предмет билан танишишга, унинг қисмларини ёритишга ёки хусусиятларини аниқлашга қаратилмаган.

Ўқувчиларнинг предмет билан танишиш ҳаракатлари беихтиёр ва мақсадсиз ҳаракатлар эди. Бу иш жараёнида бола кўзиқорин шаклдаги туздонни қўлига олди, ёқтиргани учун ушлаб кўрди, чунки бу уларга янги, ҳамда чиройли, ўйинчоқ сифатида ўзларининг қараш нуқтаи назарида тасаввур қилишди.

Кейинчалик маълум бўлишича, болаларнинг ҳаракат фаолиятларини натижаси кўрсатилган предметни билиш, ўрганиш қийматига эга бўлмаган ва шунинг учун ҳам туздонни ўрганишни кейинги таҳлилига унча эътибор

қилмаган. Ҳўтказилаётган иш жараёнида ўқувчилардан сўралганда, улар кўриб идрок қилган тасаввурига кўра, кўзиқорин шаклдаги туздонни шляпа шаклдаги қопқоғини ва уни оёқ қисмин ранги ҳақида гапиришган. Лекин ўувчилардан туздонни қолган белги ва хусусиятлари ҳақида сўралганда улар керакли жавобни айтиб беришмаган. Ҳўқувчиларнинг хатти-ҳараатларидан маълум бўлишича, улар катталарнинг талабидан ҳайрон қолмаганлигини кўрсатди. Улар берилган вазифани қабул қилиб олиб имконияти даражасида уни бажаришга ҳаракат қилишди.

Биз ўқувчиларни биронтасида ўйламасдан ишга ёндашиши, иш қилиш кераклигида, унга нисбатан истамаслик ёки ўз ишига мунособатда палапартишлик ҳолатларини тўғри келмадик. Аксинча барча ўқувчилар янги, ёрқин рангдаги предмет билан қизиқишди ва тажрибада завқ билан иштирок этишга ҳаракат қилишди. Шу ўринда баъзи фикрларни айтиб ўтиш лозимки, ақли заиф болаларнинг кўпчилиги, ўзларининг ривожланиш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, янги, чиройли кўринган предметларга қизиқиб, уни кўришга ҳаракат қилишади. Яъни улар учун янги бўлган предметларга қизиқиш билан ёндашадилар.

Кўпинча ақлий имконияти чекланган ўқувчилар предметларни белги ва хусусиятларини ўрганишда баъзи бир имкониятлари етарли бўлса ҳам, лекин бундан ўринли фойдаланишмайдилар, бундай ҳолларда предметни ўрганишда кўриш орқали идрок этиш билан чекланишади. Ҳўқувчилар топшириқ ва вазифаларни олгач, уни тўлиқ мустаққил равишда катталарнинг ҳеч қандай маслаҳат ёки кўрсатмаларисиз бажаришлари керак. Табиийки, ўз ташаббуси билан ҳаракат қилиб, улар ўзлари учун энг таниш ва ўрганган йўлларини танладилар. Бундай ҳолат тақдим этилган объектни кўриниши ва белгиларини муҳокама қилишга қаратилган йўл ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ақлий жиҳатдан имконияти чекланган ўқувчилар томонидан предметларни ўрганишда, таҳлил қилишда, уларни белги ва хусусиятларини очиб беришда, ўзларида етарли тажриба, фикрлаш ёки предметга баҳо беришда ташаббус ва ҳаракатлар чегараланганлиги учун ҳам, улар доимо катталарнинг кўрсатмаларига доимо ўзларини муҳтож сезадилар.

Уларнинг билиш фаолиятларини хусусиятларини ўз нормал тенгдошларига нисбатан пассивлиги, уларда бош миясини ўзига ҳос ривожланиши хусуситларидан келиб чиққан ҳолда, мияни тез толиқиши, натижада тормозланиш ҳолати, яъни бирон нарсани ўрганаётганда ёки бир ишни бажараётганда охиригача олиб боралмаслик, амалий ҳаракатлари юзасидан ўз фикрларини баён эта олмаслик ҳолатлари кўпроқ намоён бўлади. Предметларни ўрганиш жараёнида, уни белгилари асосида етарли даражада таҳлил қилишни билмайдилар. Шунинг учун ҳам улар ўз нормал тенгдошларига нисбатан бирон нарсани ўрганишда, таълим олишда, фикрлашда, ўрганган ва билган тушунчаларини айтиб беришда орқада қолиш ҳолатлари намоён бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Т.А Власова,М.С Певзнер” Камол топишида камчиликлари бўлган болалар ҳақида.” Ўқитувчи нашрети. Тошкент 1976 й.
- 2.В.Г. Петрова “Практическая и умственная деятельность детей олигофренов. Издательство” “Просвещение”Москва. 1968 г.
- 3.В.С.Раҳмонова “Дефектология ва логопедия асослари.” Тошкент-1990 й.